

ІСУС ХРИСТОС ЯК МОРАЛЬНИЙ ІДЕАЛ ТА ОБРАЗНЕ ВТІЛЕННЯ ЧЕСНОТ

Стаття присвячена висвітленню специфіки православної етики, яка ґрунтується на євангельській моралі як власному найвищому джерелі. Підкреслено, що в Євангелії основою для етичного вчення є вчення про чесноти Бога і людини, особливо – чесноту любові. Автор звертає увагу на те, що моральним ідеалом християнства виступає Ісус Христос як образне втілення чеснот, а любов є головною рисою його характеру і головною чеснотою.

Наголошено, що Євангеліє ставить моральний ідеал вище за природний і писаний закон, підкорює мораль лише божественному закону. Відповідно, у житті індивіда та соціуму така мораль вимагає поведінки святості, яка б демонструвала надлишок внутрішнього надприродного життя і благодаті.

Ключові слова: моральний ідеал, чесноти, любов, самопожертва, спасіння, воскресіння, спільнота, особистість, добро, євангельська етика.

The article is devoted to highlighting the specifics of Orthodox ethics, which is based on the Gospel morality as its highest source. It is emphasized that the Gospel is based on the doctrine of the virtues of God and man, especially the virtue of love. The author draws attention to the fact that the moral ideal of Christianity is Jesus Christ as the figurative embodiment of virtue, and love is the main feature of his character and the main virtue.

It is emphasized that the Gospel puts the moral ideal above the natural and written law, submitting morality only to the divine law. Accordingly, in the life of an individual and society, such morality requires holiness behavior that would demonstrate an abundance of inner supernatural life and grace.

Key words: moral ideal, virtues, love, self-sacrifice, salvation, resurrection, community, personality, goodness, evangelical ethics.

Актуальність проблеми. У зв'язку з духовною кризою, яку переживає українське суспільство постає необхідність використання цінностей християнської культури для утвердження загальнолюських чеснот і норм, що відображені в Священому Писанні та в образах біблійних постатей як прикладів, ідеалів для віруючої людини. В цьому контексті важливим і актуальним є звернення до образу Ісуса Христа, що ілюструє втілення християнських зразків поведінки, є проекцією та віддзеркаленням сутності людини як розумної, вільної, творчої, духовно-моральної істоти.

Аналіз публікацій з проблеми. Сучасні православні дослідники новозавітної етики звертають увагу не лише на слова із першого послання Іоанна «Бог є любов». Важливим є загальний образ Бога і Ісуса Христа, який складається при читанні Нового Завіту. Слова та дії Бога являють характер Бога, який вказує на любов як центральну рису його внутрішнього життя, його морального етосу (характеру). Особливо популярним є тлумачення образу Бога в Новому Завіті, при якому усі догматичні положення та норми етики виводяться із тези «Бог є любов», як із аксіоми. Прикладом такого роду дедукції може слугувати книга єпископа Олександра Тянь-Шанського. Православні богослови постійно підкреслюють екстатичний характер божественної любові. Бог-Отець дарує існування в Собі та із Себе. Існування Сина та Святого Духу є екстатичним спрямуванням до спілкування із Отцем та виконання його волі. Бог екстатично любить світ у актах творіння чи спасіння. Такого роду теологія активно розвивається Й. Зізіуласом, Х. Янарасом, А. Сурожським, С. Сахаровим. Розвиток такого бачення Бога, при якому

любов є головною рисою його характеру і головною чеснотою – яскрава відмінність православних богослов'я та етики.

Мета статті: розкрити моральний образ Ісуса Христа та його значення для сучасного віруючого.

Виклад основного матеріалу. Людина має проявляти самопожертву любові у відносинах з Богом та з іншими людьми, щоб бути богоподібною істотою (якими в принципі вважаються люди взагалі, у більшій мірі – християни і в найвищій мірі – святі). У протестантизмі головною чеснотою Бога є його вірність власним обіцянкам, вірність Завіту із своїм народом (Ізраїлем, Церквою). Тому і людина має проявляти як головну чесноту – віру, тобто загальну особисту довіру до Бога, віру в догмати християнства, особисту вірність Богові.

У католицизмі ж головною рисою Бога, як і у православ'ї, вважається любов. Але при цьому любов тлумачиться діалогічно. Любов проявляється у послухові, наприклад, Син у всьому послушній Отцю, Богородиця – Богові, і так – до нескінченності. Послух і смирення головною рисою мають добровільну згоду, добровільне «так» на звістку від Бога чи на повеління від нього. Етика не стільки нав'язується дидактично, скільки сприймається через залучення до конкретного етосу. І якщо у католицизмі та протестантизмі цей етос більш визначений, то в православ'ї він не має яскраво виражених формальних рис.

Православні теологи прямо пов'язують цей факт із тим, що екстатичну любов взагалі неможливо формалізувати¹. Протестантська віра та католицька любов-послух стають вихідним пунктом для певної дисципліни, а православ'я породжує лише різноманіття аскетичних практик, завдання яких – наблизити до Бога і до безпосередніх містичних відносин з ним. Ці відносини – це саме відносини любові, а віра та послух відіграють вторинну роль.

Протестантське віросповідання абсолютизує впевненість у спасінні і через це задає певний етос індивідуальної та колективної поведінки. Важливими центральними символами стають церковна спільнота, розіп'ятий Христос, обіцяне «нове творіння» (Царство Боже). Наприклад, У. Цвінглі бачить виправдання вірою не просто у прийнятті Христа, а надає пріоритет ідеї морального оновлення через Христове спасіння. Христос тут не в середині людини, а зовнішній моральний образ. Лютер висловлював думку, що праведність та життя вічне дарується лише благодаттю Христа, через віру в це². Кальвін вважав, що спасіння та вічність не можливі без Посередника. Тому Христос, як вищий моральний авторитет – єдиний шлях, що веде до Христа – надія як віруючих, так і обраного народу (Ізраїлю)³. Д. Уеслі (Веслі) наголошував, що моральна досконалість є досяжною метою послідовників Христа, що віра в Христа спасе людей від пекла і гріха для небес і добрих справ.

У католицизмі найважливішими символами стають єдина універсальна Церква, втілений Логос, можливість жити за Божим законом (який розуміється широко і має багато різновидів).

У православ'ї центральними символами стають євхаристійна чаша, воскреслий Христос, можливість радісно жити святом нового небуденного життя. Р. Хейз такі центральні символи називає «кореневими метафорами» у новозавітній літературі. Відчитування різних концептуальних символів було з самого початку розповсюджено у ранньому християнстві і породжувало різноманіття, з якого виникла можливість існування різних конфесій. Особливо важливим є визнання сучасною протестантською біблеїстикою наявності сакраментального тлумачення хрещення та євхаристії в Новому Завіті.

Усвідомлення легітимності різноманіття вже на рівні теології самих Євангельських текстів зробило неможливим теологічно виправдане намагання уніфікувати церкви та приймати єдність усіх як одноманітну згоду. Єдність різноманіття стала не лише єдино можливою

¹ Яннарас Х. Свобода етосу. Київ : Дух і Літера, 2003. 268 с.

² Черенков Н.М. Європейська реформація та український євангельський протестантизм: Генетико-типологічна спорідненість і національно ідентифікаційні виміри сучасності : монографія. Одеса, 2008. 566 с.

³ Докаш В.І. Загальне релігієзнавство : навч. пос. Чернівці : Наші книги, 2012. С. 52–252.

екуменічною перспективою, а й легітимною всередині самих конфесій. Маючи різні тлумачення теології, православні єдині на дотеоретичному рівні – на рівні ключових метафор, описаних нами. Кореневі метафори допомагають розкрити те, що розуміється православними під етичним характером Бога як Любові. Євхаристійна чаша, навколо якої збирається церковна спільнота, радість пасхального свята чи звичайного дня воскресіння Христа – все це символи торжествуючої любові. Як основні чесноти Бога, так і «кореневі метафори» – це герменевтичні ключі до Євангельського тексту. Внаслідок їх застосування церковна спільнота може розповісти про себе, про свою ідентичність, про своє минуле, сучасне і майбутнє, про свого Бога. Ця розповідь також задає етос спільноти та її членів. Така розповідь називається у сучасній релігієзнавчій науці наративом, тобто основоположною оповіддю. Згідно із православними теологами, біблійний наратив – це не розповідь про Богообраний народ-церкву чи про спасіння індивідуальної душі. Це розповідь про бажання Бога зробити із людини бога за благодаттю, зробити святого. Ідеал (релігійний та спеціально етичний) у тому, що, залишаючись собою як особистість, людина живе як Бог – вічно, творчо, вільно⁴.

Зрозуміло, що при такому підході важко очікувати виконання біблійних приписів, як вони прочитуються в Євангелії (але було важливим у протестантів), або формування системи законів (природного, писаного, біблійного, соціального – і так до нескінченності (на що наголос у католиків). Православні частіше чекають чудес від Бога та церкви, очікують на чудесне у власному житті, і навіть хотіли б спасати світ за допомогою чудес. Такі очікування легко можуть привести до надуживань, утопій, обрядовір'я⁵.

Більшість православних теологів вважають, що постійне відновлення адекватних етичних відносин можливе тільки завдяки постійному поверненню до абсолютної вимоги любові до всіх і постійного утвердження спільнот любові. Їм здається, що православні спільноти частково втратили цей дух любові, і якщо їх знову зробити місцем спілкування, особливих відносин солідарності, взаємної пожертви – то православ'я буде відроджуватися⁶. Однак, як вважає Х.Яннарас відповідні зусилля приводять лише до часткового покращення. Сама спільнота любові може стати ідолом, ідеєю фікс, а любов і солідарність у ній – фальшивими. Лише регулятив самого образу Христа як взірця для поведінки віруючого може сфокусувати віруючих на адекватне для себе сприйняття євангельської етики. Засновниця сучасної екземпляристської етики чеснот Лінда Загжебські⁷ вважає моральну поведінку (особливо – релігійну) спричиненою наслідуванням взірцевих прикладів. Дослідниця наводить приклади, як образи святого Франциска, Конфуція, Христа безпосередньо спричиняють моральну поведінку особистості.

Таким чином, «взірцева» моральна особистість надихає моральну особистість суб'єкта, провокує моральний образ життя, моральну поведінку, спричиняє прийняття як нормативних цінностей, благ і чеснот, пов'язаних із образом моральновзірцевої особистості. Усі норми моралі та релігії – десять заповідей Мойсея чи заповіді блаженства Христа – є вторинними, отримують значення лише тоді, коли віруючі наслідують конкретним взірцям особистої святості. Пріоритет особистості автора морального акту і особистості, на яку моральний акт спрямований, підкреслював і сам Христос, наприклад у фразі «субота для людини, а не людина для суботи».

Для Л. Загжебські важливо, що не існує ніяких апріорних законів чи чеснот (цінностей, благ тощо), які були б додані до моральної поведінки. Мораль є емпіричною, апостеріорною. Саме через досвід зустрічі із святою особистістю людина може стати справді релігійно-моральною. Усі формальні вимоги є навіть не вторинними. Релігійну мораль можна уявити за допомогою

⁴ Дідківський А. Православна етика: Історичні форми легітимізації та гуманістичний потенціал : монографія. Рівне – Житомир : Кирилук І.В., С. 216–292.

⁵ Там само.

⁶ Яннарас Х. Свобода етосу. Київ : Дух і Літера, 2003. 268 с.

⁷ Bayle Pierre. De la tolerance. 1686. 321 p.

кола. У центрі – образ святого як особистого взірця (мораль дана у індивіді, в конкретному «екземплярі»). Цей святий (наприклад, Христос) є тим, чия історія формує релігійну спільноту. Біля центру кола – моральні чесноти і цінності, носієм яких є особистість (наприклад, особистість Христа). Зовнішнє коло – спосіб життя спільноти, згідно із цими цінностями та формальні регулятивні приписи, які спільнота приймає, використовує, рекомендує як обов'язкові чи бажані.

Крім того, що взірцем виступає окрема свята особистість (Христос, апостоли тощо), Новий Завіт містить у собі опис «взірцевої спільноти» – такою виступає церква часів апостолів (із книги Діян апостолів), церква святих. Люди, які склали таку спільноту, не були ідеальними, але вони переважно жили згідно з уявленнями про те, якою має бути спільнота святих. І ця спільнота була успішною у своїй місійній та релігійній діяльності. Сучасна православна церква має цей біблійний образ церковної спільноти апостольських часів як регулятив. Православний біблеїст Т. Стиліянопулос звертає увагу на те, що Новий Завіт містить імперативні зобов'язання не лише щодо того, яким має бути окремих віруючий, а й якою має бути церква. «Заповіді» відносно того, якою має бути церква, є ефективними лише тому, що церковна спільнота в цілому намагається відповідати образу церкви святих. Таким чином, колективний моральний суб'єкт, яким є сучасна церковна спільнота, безпосередньо співвідносить себе із взірцем спільноти часів раннього християнства, і лише у світлі цього співвіднесення інтерпретує слова Писання про те, якою має бути спільнота за її чеснотами, цінностями, діями⁸.

Сьогодні прикладом є поведінка представників протестантського середовища, яка якраз відображає приклад поведінки віруючого християнина.

Православна етика страждає на ригористичність загального ідеалу: взірець поведінки Христа чи спільноти апостолів морально привабливий у дискурсі проти моралі закону чи морального релятивізму, але його важко втілити у конкретній моральній практиці. На цю проблему звертають увагу найкращі православні теологи ХХ століття. Наприклад, Г. Флоровський у статті «Імперія і пустиня» підкреслював, що християнізація Римської імперії призвела до падіння моральності церкви і викликала новий рух за збереження чистоти євангельських ідеалів – чернецтво⁹. Київський богослов В. Екземплярський вважав, що євангельський ідеал взагалі неможливо втілити у великих соціальних структурах, а тому новозавітна моральна поведінка у її чистоті може бути лише в окремих осіб та невеликих спільнот, які «юродствують». Дійсно, євангельські вимоги по асиметричному моральному ставленню до іншого дуже радикальні.

Деякі протестантські теологи навіть вважали, що Христос задає високу моральну планку в заповідях блаженства і Нагірній проповіді взагалі лише для того, щоб віруючі усвідомлювали неможливість здійснити християнське моральне життя своїми силами. А те, що неможливо здійснити силами людини, може бути реалізоване силою Божої благодаті. Православні богослови, як і католицькі теологи, скоріше вважають за реальний вихід із апорії зависокого ідеального достоїнства християнської етики і реального недостойнства християн виділення в етиці кількох рівнів нормативності. Поруч із ідеальними моральними вимогами любові до всіх в традиції та сучасності формувалися конкретні норми «приземленого» характеру.

У період патристики поруч із ідеалом етики любові до всіх з'являються конкретні прикладні етики із своїми системами чеснот: одні чесноти очікуються від ідеального священика чи ченця, інші – від правителя чи солдата, інші – від селянина чи городянина. Формування відповідних взірців «ідеального правителя», «ідеального громадянина», «ідеального священика» бачимо, наприклад, у творах святого Іоанна Златоуста. При цьому є певна логіка у побудові міркувань Златоуста. Перш за все такі конкретні множини чеснот та відповідні ідеальні взірці завжди з'являлися із посиланнями на тексти Старого і Нового Завіту.

⁸ Дідківський А. Православна етика: Історичні форми легітимізації та гуманістичний потенціал : монографія. Рівне – Житомир : Кирилук І.В., С. 216.

⁹ Левченко Т., Христокін Г., Чорноморець Ю. Теологія. Київ : МАН, 2015. 229 с.

Щоб уявити, яким має бути «ідеальний правитель», якими мають бути його чесноти, цінності та принципи поведінки, Златоуст звертається до біблійних образів Йосифа Прекрасного, Мойсея, Ісуса Навіна, Давида, Соломона. Щоб уявити, яким має бути ідеальний громадянин, Златоуст звертається до книг мудрості із Старого Завіту, а також до Псалтирі. Образ ідеального священика малюється із Христа та Аарона.

Златоуст свої роздуми формує у стилі духовних вправ, нагадуючи про ідеал, розмірковуючи про межі його втілення. При цьому він часто показує максимально можливе втілення євангельського ідеалу в тогочасному суспільстві, а потім формує, як риторичний ескіз, програму-мінімум, нижче якої – вже повністю нехристиянська поведінка. Метою Златоуста є запропонувати конкретні чесноти, які мали б засвоїти вірні з тих чи інших прошарків суспільства.

Сучасні православні богослови намагаються вчитати в Біблії скоріше конкретні моделі поведінки, рецепти вчинків, технологічно успішні моральні стратегії. При цьому програмою мінімум є моральне ставлення жертвовної любові до інших членів євхаристійної спільноти. Адже символічно спільнота вже живе єдиним життям, але не завжди це вдається реалізувати практично. На думку сучасних православних практикуючих богословів церковні спільноти мали б стати територією, на якій би народжувалася нова соціальність особливої солідарності та взаємодопомоги.

Ідеальні відносини жертвовної любові до іншого від церковних спільнот мали б розповсюджуватися на весь соціум, завойовувати як альтернативна модель поведінки прибічників за моделлю гандізму. Мирний характер суспільної пропозиції християнської церкви – мати краще етичне ставлення до іншого – узгоджується з тим, що мир – головна риса ідеального суспільства, яке б наблизилось до втілення євангельського морального ідеалу.

Оскільки усі християни – це учні Христа, то особливо важливим є наслідування апостолам як ідеальним учням Вчителя Ісуса. Наслідування Христу чи апостольській спільноті має загальний характер, а взірці апостолів задають реально можливий ідеал діяльності¹⁰.

Наслідувати Христа так, як наслідували апостоли – цілком конкретна етика, яка передбачає варіативність покликань і моральних стратегій. Адже одні акценти має етика любові ап. Іоанна Богослова, інші – етика вірності ап. Петра – і не стільки через варіації морального навчання, зафіксовані в текстах цих апостолів, скільки через різні яскраві образи цих апостолів, двох найближчих учнів Христа.

Особливе значення має образ ап. Павла, історія якого містить драматичний наратив про його протистояння християнству, навернення, місіонерське служіння. Ап. Павло сам не раз розповідає про власний шлях, яскраво зображений у «Діяннях апостолів». Також він детально описує власні внутрішні моральні колізії, боротьбу бажань чинити добро та прагнення до 70 гріха, неможливість чинити добро власними силами та надприродну допомогу від Бога. На основі Євангельської звістки та власного досвіду ап. Павло формує моральну теологію благодаті, яка принципово вивисується над теологією закону. Для апостола Павла важливо не лише стати причетним до надприродного Божественного життя і зцілити власне людське життя. Не менш важливо – виправдання від Божого суду, спасіння від гніву Бога.

Важливим фактором формування етичної ідентичності є те, що усі християни, читаючи Новий Завіт, ототожнюють себе з героями притч Христа. Це ототожнення надає певні взірці поведінки, думок, переживань. Наприклад, молодший брат із притчі про блудного сина виступає взірцем для покаяння, його батько – взірцем для поведінки єпископів та священиків при зустрічі із грішниками. Лазар, який виявив повне терпіння земних бід та отримав за це райське блаженство є яскравим образом праведника, що страждає, або навіть ширше – образом будь-якої людини, що терпить численні біди із смиренням. Заохочення наслідувати покаяний стан і смирення митаря і уникати гордоців фарисея є більш яскравим і зрозумілим, ніж абстрактні духовні закони та імперативи пропозиційного характеру.

¹⁰ Дідківський А. Православна етика: Історичні форми легітимізації та гуманістичний потенціал : монографія. Рівне – Житомир : І.В. Кирилук. С. 216, 292.

У своїх притчах Ісус не ілюструє власне моральне вчення, а викладає його. Відповідно, моральний ідеал не можна відділити від образів, які у цей ідеал «одягнені». Більше того, ці образи засвідчують універсальність євангельської моралі, оскільки Ісус пропонує наслідувати поведінку людей невисокого суспільного становища і звичайних грішників, які пережили духовне навернення. Можна сказати, що притчі містять латентні їм імперативи: «дій, як молодший син, що знайшов сили покаятися», «дій, як батько, який зустрів грішника-сина любов'ю», «дій, як Лазар, який все витерпів» тощо. Такі імперативи підказують християнину, якою є нормативна поведінка у всіх складних життєвих ситуаціях. Оскільки героями притч є переважно не ідеальні пророки та «герої віри», а звичайні люди, і навіть більше того – грішники, які намагаються вести моральне життя, то такі образи героїв притч є важливими для формування новозавітної етики чеснот, як особливого різновиду екземпляризму.

Загальний характер сприйняття євангельської моралі, як цілісного феномену, вимагає від практиків та теоретиків християнської педагогіки теж прийняти євангельську етику, як цілісну і живу систему світоглядних цінностей, чеснот, взірців, життєсвіту, яка лише при власній формалізації частково знаходить вираження у нормах релігійної та етичної поведінки. Православні шляхи формалізації етичного вчення Нового Завіту переважно пов'язані із впливом Іоанового корпусу.

Класик сучасної біблеїстики Дж. Данн¹¹ зауважує, що невідворотно пройшли ті часи, коли з Біблії богослови виводили лише власну конфесійну теологію або ж власну систему. Біблеїстика, услід за патристикою, відкрила різноманіття ранньохристиянської думки. А саме, в першопочатковій християнській кериґмі сучасні теологи переконливо знаходять суттєве різноманіття, яке є аналогічним до сучасних конфесійних розбіжностей. Спершу В. Бауер у своїй книзі «Ортодоксія та ересь у ранньому християнстві» встановив це стосовно християнської літератури, написаної відразу після завершення створення Нового Завіту, тобто стосовно так званої «ранньої патристики»¹². Дж. Данн вважав, що і сотеріологічна теологія протестантського типу, і православно-католицький сакраменталізм були вже у ядрі християнської кериґми, коли Новий Завіт лише писався.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. На підставі проведеного дослідження можемо зробити наступні висновки:

- 1) для християн моральним ідеалом виступає Ісус Христос, який є взірцевим образним втіленням чеснот, де головною чеснотою є любов як основна Божя заповідь.
- 2) Церква є взірцевим символом Божих чеснот і колективної спільності, де ідеалом виступає окрема свята особистість (Христос, апостоли, пастири).
- 3) Новий Завіт містить опис взірцевої спільноти, якою виступає Церква часів апостолів.
- 4) Протестантське віросповідання задає певний етос індивідуальної та колективної поведінки, яка абсолютизує та надає право на спасіння.

Список використаної літератури:

1. Бауер В. Ортодоксія та ересь у ранньому християнстві. Київ : 1995. 271 с.
2. Bayle Pierre. De la tolerance. 1686. 321 p.
3. Дідківський А. Православна етика: Історичні форми легітимізації та гуманістичний потенціал : монографія. Рівне – Житомир : Кирилюк І.В. С. 216–292.
4. Докаш В.І. Загальне релігієзнавство : навч. пос. Чернівці : Наші книги, 2012. 784 с.
5. Левченко Т., Христокін Г., Чорноморець Ю. Теологія. Київ : МАН, 2015. 229 с.
6. Людство і віра. Всесвітня історія народів і релігії : енцикл. до від V–IV / уклад. Г. Щокін, Київ, 2002. С. 205.
7. Черенков Н.М. Європейська реформація та український євангельський протестантизм. *Генетико-типологічна спорідненість і національно індифікаційні виміри сучасності* : монографія. Одеса, 2008. 566 с.
8. Яннарас Х. Свобода етосу. Київ : Дух і Літера, 2003. 268 с.

¹¹ Данн Д. Единство и многообразие в Новом Завете: исследование природы первоначального христианства. М. : ББИ, 1997. 526 с.

¹² Бауер В. Ортодоксія та ересь у ранньому християнстві. Київ : 1995. 271 с.

References:

1. Bauer V. (1995) Ortodoksiia ta yeres u rannomu khrystianstvi [Orthodoxy and heresy in early Christianity] Kyiv (in Ukrainian).
2. Bayle Pierre (1686). De la tolerance 1686 (in English).
3. Didkivskyi A. Pravoslavna etyka: Istorychni formy lehitymizatsii ta humanistychnyi potentsial [Orthodox Ethics: Historical forms of legitimization and humanistic potential]: monohrafiia. Rivne-Zhytomyr: Kyryliuk I.V. (In Ukrainian).
4. Dokash V.I. (2012) Zahalne relihiieznavstvo [General religious studies]: navch. pos. Chernivtsi; Nashi knyhy. (In Ukrainian).
5. Levchenko T., Khrystokin H. (2015) Chornomorets Yu. Teolohiia [Theology]. K.: MAN. (In Ukrainian).
6. Liudstvo i vira; Vsesvitnia istoriia narodiv i relihii: Entsykl. do vid V–IV (2002) [Humanity and Faith; World History of Peoples and Religions: Encyclopedia to V–IV]. uklad. H. Shchokin, Kyiv. (In Ukrainian).
6. Cherenkov N.M. (2008). Yevropeiska reformatsiia ta ukrainskyi evanhelskyi protestantyzm: Henetyko-typolohichna sporidnenist i natsionalno indyfikatsiini vymiry suchasnosti: monohrafiia [The European Reformation and Ukrainian Evangelical Protestantism: Genetic and Typological Affinity and National Indicative Dimensions of Modernity]. Odesa. (In Ukrainian).
7. Yannaras Kh. (2003) Svoboda etosu [Freedom to eatos]. Kyiv: Dukh i Litera. (In Ukrainian).